

Odnos do slovenskega izseljenskega gradiva: nekaj primerov iz 20. stoletja

MARJAN DRNOVŠEK

UVOD

Kaj je slovensko izseljensko gradivo, v preteklosti mnogokrat imenovano tudi samo "zgodovinsko" gradivo? Današnje strokovno ločevanje med arhivskim, knjižnim, tiskanim (časopisnim), muzejskim, umetniškim in podobnim gradivom je posledica razvoja posameznih strok ter njihovega združevanja in sprejemanja specifične zakonodaje za posamezne vrste premične kulturne dediščine. Ko pa se poglobimo v izseljensko gradivo, nas preseneti neupoštevanje gornjih delitev. Vse dvajseto stoletje – in še danes – je pestro opredeljevanja vsebine tega gradiva velika, hkrati pa razumljiva, saj do nedavnega skoraj ni bilo usposobljenih ljudi pri njegovem zbiranju in hranjenju. In še več, izhodišče je praviloma bilo, da se v to skupino uvršča vse gradivo, ki je pomembno za ohranjanje identitete izseljenstva in njegovega zgodovinskega spomina, ne glede na nastanek ali način zapisa tega gradiva. Omenim naj še dve posebnosti, prvič, njegov večji del predstavlja gradivo zasebnega izvora (posamezniki, društva, cerkvene organizacije), in drugič, ohranjeno in zlasti zbrano gradivo ima bolj ali manj naravo zbirk, ne pa arhivskih fondov.

Dvajseto stoletje je bilo razgibano tudi z vidika izseljevanja Slovencev in njihovega življenja ter delovanja v novih okoljih. To je vključevalo njihovo ustvarjalno dejavnost kot društvenih članov, vernikov in duhovnikov, učiteljev, politikov, gospodarstvenikov, časnikarjev, publicistov, pisateljev, umetnikov, arhitektov..., ali pa samo kot posameznikov, ki so prijeli za pero in pisali domačim ali v izseljenski časopis. Številni so se v novih okoljih dodatno izražali ter sodelovali v kulturnem in umetniškem ustvarjanju. Marsikateremu Slovencu v tujini je bilo pero ali pisalni stroj njegov spremljevalec v prostem času, in mnogi izmed njih so bili aktivni tudi v širšem priseljenškem okolju. Skratka, v izseljenstvu je nastajalo pestro in raznoliko pisno, slikovno in tiskano gradivo, skladno z razvojem tehnike zvočno zapisano in filmsko gradivo, v najnovjšem času tudi računalniško, če omenim samo vedno bolj uveljavljajoče se stike s pomočjo elektronske pošte.

Danes ugotavljamo, da je (bila) skrb za nastalo gradivo v izseljenskih vrstah bolj ali manj prepuščena posameznikom in redkim institucijam v priseljenških sredinah, kljub temu, da se je od časa do časa pokazal interes zanj tudi v Sloveniji.

Izhodišče mojega razmišljanja je teza, da je analogno, kot je zgodovina slovenskih izseljencev in njihovih potomcev del slovenske (narodne) zgodovine in priseljenškega okolja, tudi izseljenska kulturna dediščina v najširšem pomenu besede del tako slovenske kot tudi dediščine okolja, v kateri je nastala. Razpršenost Slovencev in njihovih potomcev po vsem svetu pomeni tudi razpršenost gradiva in različne zakonske predpise glede njegovega varovanja, kar je še bolj ali manj neraziskano področje, tako z vidika preteklosti kot sedanjosti. Slovenski zakon o arhivskem gradivu in arhivih ureja varstvo le za gradivo na Slovenskem. Edino v peti alineji 11. člena se navaja med dejavnostmi arhivov tudi izdelovanje vodnikov in pripomočkov o arhivskem gradivu, ki se nanaša na Slovenijo in Slovence, glede gradiva pa dopušča le dopolnjevanje z reprodukcijami.¹ Koliko ta predpis velja tudi za Slovence po svetu oziroma njihovo gradivo? Po eni razlagi je osnova tudi zanje, po mojem mnenju pa je srž zapisanega v predpisu v tem, da je mišljena izdelava vodnikov in pripomočkov za gradivo iz fondov, ki so v tujih arhivih in pri drugih imetnikih, torej iz gradiva, ki je tuje provenience, vendar se gradivo nanaša na Slovenijo oziroma Slovence. Kaj pa gradivo, ki so ga ustvarili sami Slovenci v tujini in za katero priseljenške države ne kažejo interesa? Načelno ima slovenska arhivska zakonodaja izdelan odnos glede izvoza zasebnega dokumentarnega in arhivskega gradiva, manj glede uvoza, kjer je le določeno, da je zasebno arhivsko gradivo tujega izvora prepovedano uvažati brez izvoznega dovoljenja države, iz katere se arhivsko gradivo izvažajo.² Vsaj glede tega gradiva je bila praksa (in še vedno je) drugačna, saj originalno gradivo izseljenskega izvora po raznih poteh prihaja v Slovenijo. Res pa je, da je (bilo) to gradivo ogroženo, saj je izseljencev prve generacije – rojene v Sloveniji – vedno manj, pripadniki druge in naslednjih generacij pa vedno slabše znajo slovenščino, in ob smrtih, selitvah, razpustitvah društev in podobno se to gradivo pogosto znajde v smeteh. In še več, marsikaj je že uničeno, vendar so ljudje, ki se

¹ Predpisi s področja arhivske dejavnosti = Regulations Governing Archival Activity in Slovenia. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2001, str. 29.

² Žumer Vladimir: "Arhivi v Republiki Sloveniji – zakladnice virov za rodoslovna raziskovanja". Drevesa. Časopis slovenskega rodoslovnega društva (Ljubljana), 8/3 (2001), str. 31-32.

dogajanj še spominjajo, toda redki so tisti, ki jih intervjuvajo. Med njimi največkrat ne najdemo arhivistov, ampak raziskovalce, ki navadno stremijo le za informacijami, potrebnimi za doseg raziskovalnega cilja. To je daleč stran od sistematičnega zbiranja "ustnih pričevanj" (oral history), ki so lahko delno nadomestilo ali pa dopolnilo na primer k arhivskemu gradivu.³ Skratka, razpršenost ustvarjajočih Slovencev vsepovsod po svetu, slab pregled nad njimi in njihovim gradivom, geografska oddaljenost, različni zakonski predpisi in še kaj so tiste bolj ali manj objektivne ovire, ki preprečujejo boljšo preglednost (evidenco), osebne stike z imetniki gradiva (ki so v tem primeru izjemno pomembni zaradi narave gradiva in vzpostavitve medsebojnega zupanja) in zlasti hitro akcijo prevzema, na primer ob primeru smrti in podobno.

Omenim naj še dodatno posebnost, ki jo zasledimo pri Slovencih na tujem in predvsem njihovih potomcih, to je nekakšen strah pred dopustitvijo tega gradiva za uporabo (kaj šele izročitev) zaradi osebnih, ideoloških ali političnih zadržkov, glede zadnjih zlasti takrat, ko imamo pred očmi gradivo slovenske politične emigracije. Če se ozremo na arhivsko izseljensko gradivo, ki je nastalo v izseljenstvu in je po najrazličnejših poteh prišlo v Slovenijo, lahko trdimo, da evidentiranega gradiva ni veliko, ne vemo pa, koliko ga hranijo posamezniki.⁴ Med znanimi zasebnimi zbirkami je zlasti znana tako imenovana Arneževa⁵ zbirka izseljenskega arhivskega, časopisnega, knjižnega, muzejskega in umetniškega gradiva, njen status pa se šele ureja. Gospod Arnež objavlja dele gradiva v svojem glasilu,⁶ pripravil pa je tudi vrsto razstav.

Zaradi atraktivnosti, poštnih znamk, razglednic in fotografij je mnogo delov zasebnih zbirk prišlo tudi v prodajo na 'boljših trgih' in v stariarnicah, kar kaže tudi na svojevrsten 'odnos' njihovih imetnikov do gradiva, ki so ga ustvarili predniki. Tudi zato je bila pripravljena razstava "Izseljenec – življenjske zgodbe Slovencev po svetu" v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani (oktober 2001 – september 2002), na kateri spoznamo sedemindvajset izseljenskih zgodb posameznikov in družin prek arhivskega,

tiskanega in umetniškega gradiva ter muzejskih predmetov. Z njo smo želeli opozoriti na pomen izseljenskega gradiva, zlasti pisem, osebnih dokumentov, fotografij..., tja do predmetov, na primer kovčkov, skrinj in podobnega, to je gradiva, ki je nastalo tako na bolj javnem (npr. društveno gradivo) kot tudi na osebnem ali družinskem področju.⁷

ODNOS DO IZSELJENSKEGA GRADIVA

Kratek pregled odnosa Slovencev do izseljenskega arhivskega gradiva v 20. stoletju sem objavil že pred leti.⁸ Na kratko lahko rečem, da je bil odnos do izseljenskega gradiva v najširšem pomenu besede v obravnavanem času povezan s štirimi cilji, prvič, z željo po napisani zgodovini ameriških Slovencev, drugič, s pragmatičnimi potrebami uprave in cerkve za oblikovanje politike do tako imenovanega "izseljenskega vprašanja", tretjič, z opozorili na njegov pomen v raziskovalne namene, in četrtič, z obravnavanjem tega gradiva kot dela slovenske kulturne dediščine, če uporabim njegovo sodobno oznako. Marsikdaj so se navedeni cilji oziroma nameni prekrivali oziroma so bili cilji večplastni. V nadaljevanju navajam nekatere programske zamisli in analize stanja glede varovanja izseljenskega gradiva v omenjenem stoletju.

Obrambni arhiv (1912)

Čas pred izbruhom prve svetovne vojne je bil tudi čas povečanih narodnostnih napetosti, zlasti v odnosu do Nemcev. To je bil tudi čas množičnega izseljevanja Slovencev v ZDA, v manjšem obsegu tudi v nemške dele Avstrije, v Nemčijo (Porurje in Vestfalija), Egipt, Južno Ameriko in druge dele sveta. V domačih razmišljajočih (zlasti katoliških) krogih je bila poudarjena tudi ogroženost Slovencev zaradi izseljevanja, in sicer s treh vidikov, to je zaradi zmanjševanja njihovega števila, moralnih nevarnosti (razbitje družin) in ne nazadnje upadanja njihove vernosti oziroma prevzemanja drugih, veri tujih ideologij. V ta sklop ogroženosti lahko uvrstimo še opozorila o pomenu izseljenskega arhivskega in drugega gradiva. Omenim naj Obrambno razstavo v organizaciji društva Prosveta v Ljubljani, o kateri je poročal Janko Mačkovšek v glasilu *Napredna misel* leta 1912.⁹ Razstava

³ Muzejski center na Ellis Islandu, New York (ZDA), ima poseben oddelek za zbiranje ustnih pričevanj, v katerem imajo zbranih le nekaj zvočnih zapisov, ki so jih dali slovenski priseljenci.

⁴ "Slovensko izseljensko gradivo: Okrogla miza, 31. maj 2000" (ur. Marjan Drnovšek). V: Dve domovini/Two Homelands. Razprave o izseljenstvu/Migration Studies. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani, 11-12 (2000), str. 92-144.

⁵ Dr. Janez Arnež (John A. Arnez), zgodovinar, pisec številnih zgodovinskih knjig, vodja raziskovalnega inštituta Studia slovenica s sedežem v Ljubljani in Silver Springu, Maryland (ZDA).

⁶ Pogledi (ur. Janez Arnež), glasilo inštituta Studia slovenica, štev. 1-51 (julij 1995-november 2001).

⁷ Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu. Zbornik. Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana 2001, 160 strani.

⁸ Drnovšek, Marjan: "Utrinki o odnosu Slovencev do izseljenskega arhivskega gradiva=Views on the Attitude of Slovenes Towards Emigrant Archive Material". Viri 3. Slovenski izseljenci. Objava arhivskih virov. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1990, str. 5-17.

⁹ Mačkovšek, Janko: "Potrebnost in nujnost obrambnega arhiva". Napredna misel, I/4, Ljubljana 1912, str. 186.

sama je bila zanj tudi že temelj za "arhiv", ki naj bi pokrival tematske sklope:

- pritisk tujcev na etničnih mejah,
- notranja kolonizacija, "preseljevanje in od kod?",
- "priseljevanje iz neslovenskega ozemlja, od kod in kam?" in
- "emigracija, fluktujoča kakor stalna, v šume, na Gornje Štajersko, Westfalsko, v Egipt in Ameriko".

Zanimiv načrt, ki je povezoval ogroženost etničnih meja z ogroženostjo Slovencev v tujini (zunaj avstro-ogrskega državnega prostora), hkrati pa so se njegovi ustvarjalci zavedali pomena arhivskega gradiva. Bilo je nekaj pogovorov v tej zvezi, vendar je izbruh vojne pretrgal ta prizadevanja.

Izseljenski arhiv (1927-37)

Z obnovljeno Družbo sv. Rafaela v Ljubljani 1927 in dejavnostjo patra Kazimirja Zakrajška¹⁰ v njej se začnejo tudi prizadevanja za ustanovitev izseljenskega arhiva ali muzeja, ki jim sledimo do izbruha druge svetovne vojne, ne da bi bil želeni cilj dosežen. V javnih zapisih in arhivskih dokumentih naletimo na oznake 'Narodni izseljeniški arhiv', 'Izseljeniški arhiv', 'Izseljeniški muzej' in še katero, kar kaže na prepletanje obeh pojmov, kar je bilo v nekem smislu tudi razumljivo, če imamo pred očmi dejansko stanje pravne ureditve varstva arhivskega gradiva v takratni jugoslovanski Sloveniji. Res je bil leta 1926 ustanovljen Državni arhiv v Ljubljani, vendar je ostal združen z Narodnim muzejem v Ljubljani, na lokalni ravni pa se je arhivsko gradivo večinoma hranilo v muzejih. In ko je Anton Mrkun (1876-1961) leta 1932 predlagal ustanovitev samostojnega izseljenskega muzeja/arhiva, si ga je zamišljal kot oddelek pri leta 1923 ustanovljenem Etnografskem muzeju v Ljubljani, razmišljal pa je tudi o vključitvi zbranega izseljenskega gradiva v posebnem Delavskem muzeju.¹¹ Te zamisli niso bile uresničene.

In kakšno naj bi bilo gradivo, ki bi ga hranil izseljenski arhiv oziroma muzej?

Poglejmo si dopis Družbe sv. Rafaela na izseljenske časopise 1932, ki je pozival slovenske rodoljube, župnijske šole, duhovnike, sestre, jednote, časopise, revije in vsa društva, da "brez razlike verskega prepričanja" zberejo in pošljejo "zgodovinsko gradivo" za načrtovani arhiv. Pozorni naj bi bili zlasti na izseljenske časopise, revije in članke o Slovencih v glasilih priseljen-

skega okolja, na letna poročila cerkev, šol, društev, gospodarskih organizacij, na programe raznih prireditelj, na knjige, brošure in letake, fotografije in sploh na vse, kar bi bilo zanimivo, da se shrani za zgodovino slovenskega izseljenstva. Čeprav je bil poziv bolj namenjen ameriškim Slovincem, se njegov avtor (verjetno K. Zakrajšek) ni omejil samo na ZDA, ampak poziva k zbiranju izseljence "po raznih državah in delih sveta".¹² Iz tega poziva oziroma seznama kategorij gradiva razberemo, da je mislil samo na gradivo, ki je nastalo v izseljenstvu, poudarek pa je dal tiskanemu gradivu (knjige, časopisi), fotografijam, manj arhivskemu in nič muzejskemu gradivu.

Bolj konkreten je bil mesec ali dva kasneje od gornjega Zakrajškovega naštevanja gradiva že omenjeni Anton Mrkun. Ta je v svojem pozivu razširil kategorije želenega gradiva tudi na tisto, ki je nastalo pri poslovanju domačih in priseljenjskih (državnih) uradov, govori pa tudi o prevzemanju celotnih "arhivov" (v današnjem pomenu fondov) društev in o izseljenjskih pismih, seveda poleg drugih kategorij, ki jih navaja že Zakrajšek. Zamislil si je tudi nastanek zbirke iz življenja "naših izseljencev", pri čemer je verjetno imel pred očmi vsakdanje (etnografske) predmete, "in raznih posebnih predmetov iz imigracijskih dežel". Posebej pa je poudaril pomen vsega predlaganega gradiva za sociologe in zgodovinarje.¹³ In kakšen je bil rezultat? Sodeč po informacijah v *Izseljenjskih vestnikih* v letih 1932-34 je bil šibak, to pa je verjetno pokopalo tudi idejo o monografiji o slovenskih izseljencih.

Na Prvem slovenskem izseljenjskem kongresu v Ljubljani, 1. julija 1935, je predsednik Družbe sv. Rafaela, pater Kazimir Zakrajšek, predstavil analizo stanja:

"Izseljenski arhiv.

Predsednik sporoča, da je Družba svetega Rafaela sprožila že pred petimi leti veliko misel izseljenskega arhiva, t. j. posebnega oddelka našega narodnega muzeja, kjer bi se zbirali vsi podatki o življenju in delovanju naših izseljencev po raznih državah sveta. Preživljamo dobo največjega preseljevanja narodov, kolikor ga pomni do sedaj zgodovina človeškega rodu ... Posledic tega preseljevanja narodov danes mi ne moremo oceniti. Zgodovina jih bo ... Naši izseljenci po raznih delih sveta vrše ogromno delo za koristi, napredek in oblikovanje držav, v katere so se naselili ... Pa smo že kaj storili, da ohranimo zgodovini naroda spomine vsega tega dela, da bo to naš dokaz za vse to naša vložna hranilna knjižica pri teh državah in narodih? V Ameriki je edini neki g. Matija Pogorelec, ki je tako daleč mislil. Preprost delavec, pozneje podjeten trgo-

¹⁰ Podrobneje o njem glej: Friš, Darko: Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1907-1928). Viri 6. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1993; isti: Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O. F. M. (1928-1959). Viri 8. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1995.

¹¹ Mrkun, Anton: "Naš narodni izseljeniški program". *Izseljeniški vestnik* (Ljubljana), II/1, 2, 3, 4 (1932).

¹² "Narodni izseljeniški arhiv". *Izseljeniški vestnik* (Ljubljana), II/1, 1932.

¹³ Mrkun, Anton: "Naš narodni izseljeniški program". *Izseljeniški vestnik* (Ljubljana), II/1, 2, 3, 4 (1932).

vec, pa ima baje mogočno zbirko teh spominov iz življenja in delovanja naših izseljencev v severni Ameriki.¹⁴ V Holandiji je enak preprost delavec, ki je začutil to potrebo, g. Sulič.¹⁵ Pa je šel celo tako daleč, da je zbral ves material, ki ga je mogel doseči, prinesel v Ljubljano na velesejem in tu najel oddelek in razstavil te podatke iz življenja slovenskih izseljencev iz Holandije. Družba svetega Rafaela je poskusila z delom, da bi zbirala v izseljenski arhiv vse te stvari. Toda pomanjkanje denarnih sredstev, posebno pa še nerazumevanje te potrebe od strani naših oblasti in še manjše razumevanje od strani naših izseljencev samih je vzrok, da dosedaj ni dosegla povoljnih uspehov. Največji uspeh je to, da je dala s tem iniciativo Zvezi izseljenskih organizacij, da je tak izseljenski arhiv ustanovila v Zagrebu¹⁶ za vso državo.¹⁷

V sklepu je Zakrajšek znova pozval izseljence, naj pošiljajo "podatke o svojem življenju in delovanju" v 'Izseljenski arhiv Družbe svetega Rafaela' v Ljubljani. Te podatke vsebujejo: "vsi časopisi, knjige, brošure, letaki, programi, slike cerkva, šol, društvenih domov, hiš, društev, prireditve, zborov, shodov, društvena pravila, letna poročila, tuji časopisi, knjige, ki poročajo o Slovencih itd."¹⁸ Na koncu pa je poudaril, da poleg finančnih težav niso našli pravega posluha tudi pri vodstvu Narodnega muzeja v Ljubljani. V debati z Miklavčičem¹⁹ je Zakrajšek poudaril, da naj arhiv ne bi zbiral samo knjig, ampak "podatke", na podlagi katerih bi nastajale knjige. S svojimi "podatki" je nedvomno mislil zlasti na arhivsko gradivo. Dr. Bohinjec²⁰ je predlagal pri zbiranju gradiva vključitev jugoslovanskih konzularnih služb, vendaril pomen časopisnega gradiva, hkrati pa se začudil nad medlim odzivom pri Narodnem muzeju v Ljubljani in poudarjanjem velikih stroškov, češ: "Treba [je] samo par omar in delavcev. V zvezi s kulturnimi de-

lavci v državi, predvsem z univerzo, sem pričar, da bi se že v enem letu dosegli veliki uspehi".²¹ Zakrajšek je ob koncu razprave izrazil zamisel, da se izseljenski referat pri banski upravi razširi v samostojni oddelek, kar bi nedvomno povečalo njegove pristojnosti.

Dobro leto kasneje Kazimir Zakrajšek v članku 'Važnost izseljenskega arhiva' znova javno spregovoril o obravnavani problematiki.²² Z nekakšnim razočaranjem zapiše, da tako ameriški Slovenci kot tudi drugi niso pokazali pravega razumevanja za njegova prizadevanja, zavrača pa tudi ne tako redko gledanje med izseljenci, češ: "Naši prepiri – čim prej se pozabijo, tem bolje". Zakrajšek meni, da je kresanje mnenj tudi del zgodovine: "Vse izživljanje našega izseljenstva v tujini je izredno velikega pomena za narod doma". Zato znova poziva izseljence k sodelovanju, da naj pošiljajo gradivo izseljenskemu arhivu Družbe sv. Rafaela (kljub podobnemu arhivu, ustanovljenemu pri Izseljenskemu komisariatu v Zagrebu). Gradivo so bili pripravljene tudi odkupiti in pokriti poštno stroške. In da bi spodbudil zanimanje, še bolj konkretno navaja gradivo, ki naj bi ga pošiljali:

1. Vse, karkoli se slovenskega tiska kjerkoli na svetu. Vsak dogodek najmanjšega društva v najmanjši slovenski naselbini, najbolj preproste prireditve je zgodovinsko važen, če ne sam, vsaj v zvezi razvoja.

2. Vse, karkoli se v kateremkoli jeziku na svetu tiska o nas, pa naj je to o narodu, ali naselbini ali društvu kot takem, ali o kakem posameznem članu naroda. Vsak izseljenec je del naroda.

3. Razvoj vseh organizacij, naj so to zveze, jednote ali klubi ali podpora, pevska, telovadna, glasbena, cerkvena ali kakršnakoli društva, in sicer njih pravila, certifikati, police, spominske knjige, slike članov itd.

4. Razvoj slovenskih župnij, duhovnij, kaplanij, cerkva, šol, dvoran, in to: slike, vabila, programi, pravila, letna poročila, načrti.

5. Razvoj naselbin od prvega naseljenca do danes, in to slike ljudi, domov, hiš, ulic, podjetij, trgovin itd. Vse, vse je zanimivo, vse so sicer drobci, pa nujno potrebni kamenčki za mozaik – sliko celotnega narodnega življenja na tujem.

In tako dalje! Tu ni meja, samo besedica 'vse' pove pravilno, kaj se hoče in kaj naj se pošilja v izseljenski arhiv."

Članek pa sklone pesimistično: "Ne vem, koliko in kaj bom dosegel s takimi apeli, ampak zapišem jih vseeno: če ne bo drugega, bodo vsaj priče, da je nekdo mislil na to, pa ni našel razumevanja in volje med svojim narodom".

¹⁴ Ko se je ustanavljal Slovenski narodni muzej v Clevelandu v ZDA, se je njegov ustanovitelj in tajnik obrnil na M. Pogorelca, ki je v takratnem izseljenskem časopisu mnogokrat pisal, "da ima zbranega veliko v svoj arhiv in ne ve se, kdo ga bo sprejel in ohranil..." Glej: Gorshe, Erazem: "Slovenski narodni muzej v Ameriki". Ameriški družinski koledar (Chicago), letnik 31 (1942), str. 125.

¹⁵ Pravilno: Selič. Glej: Selič, Rudolf: Naši v Holandiji. Heerlen 1934.

¹⁶ Arhiv, imenovan tudi muzej, je deloval v okviru Izseljenskega komisariata.

¹⁷ I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani, dne 1. julija 1935. Družba sv. Rafaela. Ljubljana 1936, str. 84-86.

¹⁸ Isto, str. 86-87.

¹⁹ Miklavčič Franc, prokurist Gospodarske in združene banke v Ljubljani. Najdemo ga med ustanovitelji Družbe sv. Rafaela leta 1927. Aktivno je sodeloval tudi na I. slovenskem izseljenskem kongresu leta 1935.

²⁰ Bohinjec, dr. Joža (1880-1941), pravnik. Od leta 1925 ravnatelj Okrožnega urada za zavarovanje delavcev. Sodeloval je na I. slovenskem izseljenskem kongresu v Ljubljani leta 1935 in se tudi aktivno vključil v razpravo.

²¹ Glej op. 17, str. 88.

²² Zakrajšek, Kazimir: "Važnost izseljenskega arhiva". Izseljenski koledar za leto 1937 (ur. Josip Premrov). Družba sv. Rafaela v Ljubljani, str. 13-14.

Izseljenski institut/zbornica/parlament (1938)

Z letom 1936 so se v okviru Družbe sv. Rafaela začela nova razmišljanja o organiziranosti in dosegla svoj vrh 1938. Takrat je bila ustanovljena Izseljenska zbornica, ki so jo nekateri označevali tudi Izseljenski institut oziroma izseljenski parlament, ki naj bi povezal državno in banovinsko izseljensko službo, privatne ustanove in organizacije, ki so delovale v korist izseljencev, in organizacije samih izseljencev, vse z namenom, da se vse sile združijo (zlijejo) v eno organizacijo.²³

Načrt njenega dela ("delokrog instituta") je bil zamišljen:

1. Centralna izseljenska pisarna v obliki, kakor jo vodi že sedaj Družba sv. Rafaela v Ljubljani, ki vrši vse dopisovanje domovine z izseljenci v vseh izseljenskih zadevah in na katero se obračajo izseljenci iz tujine v vseh zadevah, ki jih imajo z domovino.

2. Statistični urad z natančnimi podatki o našem izseljenstvu: imenik vseh izseljencev, vse naselbine in njih ustroj, vse njih župnije, šole, narodni domovi, trgovine, društva, zveze itd.

3. Izseljenski arhiv, muzej z vsem materijalom iz vsega možnega udejstvovanja našega izseljenstva.

4. Skrb za delavske konvencije z državami našega izseljenstva, zaščita premoženja, rent, zavarovanj, zaščita posameznikov pred izkoriščanjem tujega kapitala, tujih držav, obramba njih človečanskih pravic po državah, skrb za brezposelne, reveže, ostarele itd.

5. Zasedovanje in proučevanje vsega javnega udejstvovanja iz življenja izseljencev, razmer po naselbinah itd.

6. Skrb za njih versko, narodno in državno zavest potom šol, cerkva, časopisja, literature, organizacij.

7. Skrb za izseljensko mladino.

8. Skrb za ozke zveze izseljencev z domovino in domovine z njimi.

9. Tiskovni in poročevalski informacijski urad itd.²⁴

Naštel sem vsa področja, saj kažejo na željo po urejenosti administrativnega poslovanja, hranjenja gradiva za arhiv oziroma muzej in ne nazadnje bolj strokovno usmerjeno delo z izseljenci (statistični urad, proučevanje javnega delovanja izseljenskih skupnosti itd.). Vsa prizadevanja pa so ostala bolj mrtva črka na papirju, saj ni bilo večjega posluha zunaj Družbe sv. Rafaela, hkrati pa je začetek druge svetovne vojne v Evropi (1939) te zamisli postavil na stranski tir.

Za obdobje med svetovnima vojnama najdemo tudi druge spodbude za zbiranje in hranjenje

izseljenskega gradiva ali gradiva o izseljenstvu nasploh, na primer v okviru Zavoda za mednarodno javno pravo v Ljubljani²⁵, v krogu izseljencev na Nizozemskem (1934) pod vodstvom Rudolfa Seliča²⁶, spodbudo pomeni načrtovana razstava v Parizu²⁷ in ne nazadnje največji poskus v ZDA za zbiranje gradiva za razstavo v Clevelandu, kjer so leta 1942 odprli Slovenski narodni muzej. Med sodelujočimi je bil Ivan Molek, ki je ugotovil: "Kljub naši brezbriznosti v mladih ameriških letih se je ohranilo med nami na kupe predmetov v tisku, zapisanih črkah in sliki, ki živo pričajo o našem življenju v Ameriki pred tridesetimi, štiridesetimi in petdesetimi leti, ki tvorijo lep kupček naše tukajšnje kompaktne zgodovine".²⁸

Ob okupaciji 1941 so pri Družbi sv. Rafaela v Ljubljani uničili "nekateri" spise, ki naj bi prinašali podatke o "sporih" med izseljenci.²⁹ Še neraziskano pa je stanje društvenih arhivov ob izbruhu druge svetovne vojne v Evropi, čeprav v literaturi zasledimo številne informacije, da je mnogo društev uničevalo lastno gradivo ob prihodu Nemcev na Nizozemsko, v Belgijo, Luksemburg in Francijo. Po nekakšnem čudežu se je ohranilo gradivo Društva sv. Barbare v Eisdnu (Belgija); le-to hranimo na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani.³⁰

Taboriščni arhivi (1948)

V slovenskem begunskem valu maja 1945 je bilo močno intelektualno jedro, ki je že v taboriščnih razmerah v Avstriji in tudi Italiji spodbujalo bogato literarno, publicistično (taboriščna glasila, pričevanja in spomini) in pedagoško (šolski učbeniki in priročniki) dejavnost.³¹ Marsikaj

²³ Stanek, Leopold: "Izseljenski institut v Ljubljani". Izseljenski koledar družbe sv. Rafaela v Ljubljani (ur. Josip Premrov), Ljubljana 1937, str. 21-23.

²⁴ Isto, str. 22.

²⁵ Drnovšek, Marjan: "Pravnik Ivan Tomšič in znanstveno proučevanje izseljenskega vprašanja". Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod (ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller). Založba ZRC, Ljubljana 1999, str. 589-602.

²⁶ "Holandija. Razstava našega izseljeniškega življenja in gibanja". Rafael (Heerlen), IV/6-7, junij-julij 1934.

²⁷ Izseljenska društva pozor. Glas izseljencev (Pariz), III/22, 17. 11. 1938; Drnovšek, Marjan: "Delovanje Toma Brejca med slovenskimi izseljenci v Franciji v letih 1936-39". Dve domovini/Two Homelands I (Ljubljana). Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990, str. 195.

²⁸ Molek, Ivan: "Zadeve našega muzeja". Cankarjev glasnik (Cleveland), VI/3, 3. 10. 1942, str. 73-75; Razstava Slovenskega narodnega muzeja. Cankarjev glasnik (Cleveland), VI/2, 2. 9. 1942, str. 52-53.

²⁹ Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Družba sv. Rafaela, fasc. 7/2 (sejni zapisniki 1940/41, 3. seja dne 2. 10. 1941).

³⁰ Vodnik po arhivskem gradivu Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (ur. Dean Ceglar), Ljubljana 2000, str. 54; Drnovšek, Marjan: "Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji 1929-40. Delna objava društvenih zapisnikov". Viri 3. Slovenski izseljenci. Objava arhivskih virov. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1990, str. 18-74.

³¹ DPs.: "Slovenski begunci v Avstriji". Koledar Svobodne Slovenije. Svobodna Slovenija (Buenos Aires), str. 109-120.

pa so odnesli tudi s seboj, kolikor so jim to dopuščale begunske razmere. Po zaslugi objave pisma Zdravka Novaka Janezu Severju,³² Špital, 28. 2. 1948,³³ izvemo nekaj podatkov o skrbi za arhivsko gradivo, ki so ga ustvarili begunci. Oba sta se zavedala, da bodo razseljeni (displaced persons) prek oceanov, to pa jim bo onemogočilo prenose večjih količin prtljage, tudi tiske in arhivsko gradivo. Zlasti ju je skrbelo arhivsko gradivo, saj sta izhajala z izhodišč, da gre za "unikatno" gradivo, ki je "last skupnosti". Tako je Z. Novak v pismu profesorju J. Severju zapisal: "Dela se na tem, da se naš arhiv, tako Kellerberški,³⁴ kot naš tiskarski nekam shrani. Tako namerava dr. Blatnik³⁵ spraviti arhiv svoje pisarne, na drugi strani sem pa za to zainteresiral tudi monsignora Škerbca,³⁶ ki mi je obljubil, da bo poskrbel shranitev arhivov". Novak je pregledal arhiv in ga shranil v štiri škatle iz lepenke ter naredil seznam, kaj je v vsaki škatli posebej. Sam je pisal kroniko in si je želel, da bi ji dodal del tako imenovanega kellerberškega "arhiva", to je gradiva, kar mu je J. Sever dovolil. Tako se je ohranil seznam gradiva, ki je bilo priključeno Novakovi kroniki. Kaj se je dogodilo s tem arhivom, je še stvar raziskave. S strokovnega vidika pa je imelo izločevanje gradiva kot priloga za kroniko svojo dobro ali slabo stran, dobro v primeru, da se je preostalo gradivo izgubilo, slabo pa, če se je izgubila kronika s priloženim gradivom. V celoti pa lahko rečemo, da nam ta drobec kaže posluš slovenskih beguncev za ohranitev gradiva, ki so ga sami ustvarili ali zbrali v taboriščih.

Zgodovinska sekcija Slovenske izseljenske matice (1951)

Ob ustanovitvi Slovenske izseljenske matice je bila postavljena tudi zgodovinska sekcija z namenom zbiranja arhivskega gradiva o slovenskih izseljencih. V petdesetih letih delovanja SIM je zbiranje gradiva imelo svoje vzpone in padce, sčasoma pa so začeli prevzemati arhivsko gradivo tudi drugi zavodi s področja kulture in znanosti. Njena prva akcija sredi petdesetih let, ko so na različne naslove v ZDA poslali pet tisoč tiskanih dopisnic, ni rodila zelenih sadov.³⁷ Slovenski izseljenski koledar (1954-) je imel tudi vlogo zgodovinskega in dokumentarnega zbor-

nika, saj je uredništvo pozivalo, naj izseljenci poročajo o svojem življenju in delu na tujem. Pozivali so tudi k zbiranju muzejskih predmetov z upanjem, da bo slej ko prej "v domovini tudi izseljenski muzej".³⁸

V začetku šestdesetih let se je znova povečalo zanimanje za zbiranje "zgodovinskega" gradiva, kar je bilo povezano s pisanjem zgodovine ameriških Slovencev. Ameriška pobuda ni bila naključna, saj z začetkom šestdesetih let sledimo v ZDA interes za priseljsko arhivsko gradivo različnih etničnih skupin na akademski ravni (univerza, inštituti, arhivi) in znotraj posameznih etničnih skupin.³⁹ V slovenskem primeru je nastalo sodelovanje med ameriškimi Slovenci in domovino, to je Slovenskim narodnim domom v Clevelandu in Slovensko izseljensko matico. Kmalu pa sta se začela razhajati v pogledih bolj ideološke narave ali zaradi preprostih zamer. Vendar je to že druga zgodba. Poleg arhivskega gradiva je bil dan velik poudarek še tisku, zlasti izseljenskemu časopisju.⁴⁰

Leta 1965 je bil ustanovljen Raziskovalni center za zgodovino priseljevanja Univerze Minnesota v St. Paulu (predhodnik je Recent Immigrant Archives),⁴¹ ki je imel poleg raziskovanja za cilj tudi zbiranje gradiva priseljskih etničnih skupin "nove imigracije" (od osemdesetih let 19. stoletja), zlasti časopisov, knjig, revij, dokumentov cerkvenih, društvenih, političnih in bratskih organizacij in zasebnih dokumentov.⁴² Epizoda v tem zbiranju je tudi srečanje zgodovinarja Frana Zwittera s T. L. Smithom, nekdanjim direktorjem Centra za priseljske študije (Center for Immigration Studies) na univerzi v Minneapolisu, Minnesota, julija 1964 v Ljubljani. Smith je nasprotoval odnašanju arhivskega gradiva iz ZDA, čeprav njihova zakonodaja temu ni nasprotovala. Zwitter je odnašanja zagovarjal z vidika njegove ogroženosti zaradi uničenja ali propada. Zavzemal pa se je tudi za lojalno konkurenco pri njegovem zbiranju. Odprl pa je še eno zanimivo vprašanje na primeru gradiva Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ), in sicer, ali je to gradivo del ameriške ali slovenske zgodovine

³² Med drugim je učil na begunski gimnaziji v Spittalu.

³³ Skrb za taboriščne arhive. Pogledi. Raziskovalni Inštitut Studia slovenica (ur. Janez Arnež), štev. 8-9, julij 1996, str. 1-2.

³⁴ Kellerberg, kraj severozahodno od Beljaka ob reki Dravi. Tam je bilo eno od begunskih taborišč po drugi svetovni vojni.

³⁵ Dr. Blatnik Franc je tudi poučeval na begunski gimnaziji v Spittalu.

³⁶ Petega junija 1945 je bil ustanovljen Socialni odbor za slovenske begunce v Avstriji, njegov predsednik je postal mons. Matija Škrbec.

³⁷ Kristan, A, Cvetko: "Zbirajmo gradivo za zgodovino naših". Rodna gruda, II/4, 1955, str. 89.

³⁸ Kristan, A. Cvetko: "Slovenski etnografski muzej in naši izseljenski rojaki". Rodna gruda, V/2, 1958, str. 32.

³⁹ Grabowski J. John: "Archivists and Immigrants, Embarking for New Destinations Together". Documenting Diversity – A Report on the Conference on Documenting the Immigrant Experience in the United States of America, November 15-17, 1990 (Prepared by CDIE Planning Committee). Immigration History Research Center. University of Minnesota (1991), str. 49-59.

⁴⁰ Bajec, Jože: Slovensko izseljensko časopisje 1891-1945. Slovenska izseljenska matica, Ljubljana 1980.

⁴¹ Vovko, Andrej: "Immigration History Research Center: Raziskovalni center za zgodovino priseljevanja Univerze Minnesota v St. Paulu, ZDA in njegova slovensko-ameriška zbirka". Dve domovini/Two Homelands, 1. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990, str. 383-391.

⁴² Immigration History Research Centre, University of Minnesota, b. d., str. 12.

(danes bi rekli slovenske kulturne dediščine)?⁴³ Kakor koli že: interes za izseljensko (priseljensko) gradiva se je pokazal na obeh straneh sočasno, čeprav ne smemo zanemariti v Sloveniji tudi naporov Slovenske izseljenske matice v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Do osemdesetih let dvajsetega stoletja so tako imenovani "etnični arhivisti" ("ethnic archivists") v ZDA pomagali oblikovati večje zbirke tega gradiva v dveh institucijah, to je v ustanovah Priseljenskem zgodovinskem raziskovalnem centru (Immigration History Research Center) pri univerzi v Minnesoti ter na Balchovem inštitutu za etnične študije (Balch Institute for Ethnic Studies) v Filadelfiji, manjše tudi drugod, med drugim na državni univerzi Kent, univerzi Pittsburgh, Čikaškem zgodovinskem društvu (Chicago Historical Society), Zahodnem zgodovinskem društvu (Western Reserve Historical Society) v Clevelandu, Državnem zgodovinskem društvu (State Historical Society) v Wisconsinu in Zgodovinskem društvu Minnesota (Minnesota Historical Society).⁴⁴ In kako je bilo v Sloveniji?

Študijski center za zgodovino slovenskega izseljenstva pri Predsedstvu SAZU (1963-82)

Ustanovljen je bil 18. junija 1963 z dvema bistvenima nalogama, prvič, da zbira in objavlja gradivo za zgodovino slovenskega izseljenstva, in drugič, da znanstveno proučuje zgodovino slovenskega izseljenstva, objavlja o njem znanstvena dela in organizira delo na tem področju.⁴⁵ V ospredje je stopilo raziskovalno delo, skupaj z izdelavo bibliografij tiskov, ugotavljanje statističnih podatkov, evidentiranje gradiva v domačih arhivih in šele na zadnjem mestu nadaljevanje zbiranja arhivskega gradiva.⁴⁶ Ob tem je bila poudarjena vloga SAZU kot najbolj "primerne" za stike z vsemi izseljenskimi organizacijami po svetu ("brez ozira na njihovo usmerjenost"), delo pa bi moralo biti "strogo znanstveno". Leta 1965 se je obudila ideja o ustanovitvi Izseljenskega muzeja, mnogo se je govorilo o pisanju zgodovine slovenskega izseljenstva, največ pa je bilo narejenega na področju statističnih obdelav (Živko Šifrer), pri bibliografski obdelavi izseljenskega tiska (Jože Bajec) in evidentiranju arhivskega gradiva v takratnem Državnem arhivu Slovenije, oziroma z letom 1966 Arhivu Slovenije (Ema Umek). In celo več, Arhiv Slovenije je v svojih prostorih dal brezplačno na razpolago sobo, "kjer je mogoče zbrati arhive naših izseljencev in izseljenskih organizacij, za katere se s

pomočjo Slovenske izseljenske matice trudimo, da jih spravimo v Ljubljano in koncentriramo v okviru centra".⁴⁷

"Ljubljana nam ne bo pisala naše zgodovine. Ne uničujmo je še mi sami!" (1981)

V prizadevanjih ruskih in poljskih priseljencev ter Zdravka Novaka v ZDA je Tine Debeljak že leta 1966 videl vzor za Slovence v Argentini, ki niso imeli dosti posluha za ohranjanje arhivskega gradiva in knjižnice. Zato je poudaril: "Nujno potrebujemo tudi arhiv, ki bi zbiral doneske k zgodovini naše prisotnosti v Argentini, našega družbenega in družabnega razvoja (fotografij, zapiskov, spominov itd.), predvsem pa, kjer bi se hranili zapiski organizacij, ki so prenehale; njih arhiv spada v muzej, ki ga ni. Nekje bi morala biti zbrana vsa 'slovenica', to se pravi: vse omembe Slovencev v tujem tisku latinske Amerike itd. Vsa ta vprašanja so velike kulturne važnosti, ki jih dajem v javnost ob priliki registracij dveh slovanskih kulturnih dogodkov".⁴⁸ Še najbolj ga je skrbelo – poleg arhiva – izginjanje tiskov in odnos do knjig, saj so le redki 'domovi' imeli knjižnico, ali pa so te, po njegovem mnenju, le životarile. Videl je nujnost delovanja treh institucij: centralnega slovenskega arhiva, znanstvene študijske knjižnice in ljudskih knjižnic, za kar bi se morale zavzemati tako Centralna slovenska hiša⁴⁹, Zedinjena Slovenija⁵⁰ in Slovenska kulturna akcija.⁵¹ Njegov poziv ni padel na rodna tla.

Leta 1981 je v tedniku Svobodna Slovenija znova opozoril na vprašanje arhivov in pisanja naše lastne zgodovine.⁵² Po izkušnjah iz ZDA,

⁴³ Arhiv Inštituta za slovensko izseljenstvo (ISI), Center/1, Fran Zwitter: Beležka o razgovoru s prof. T. L. Smithom, 13. julija 1964.

⁴⁴ Grabowski J. John, o. d., str. 50.

⁴⁵ Arhiv ISI, Odločba, 18. 6. 1963.

⁴⁶ Arhiv ISI, Center/1, Fran Zwitter: Delo na Zgodovini slovenskega izseljenstva (rokopis), b. d. [april 1963].

⁴⁷ Študijski center za zgodovino slovenskega izseljenstva. Poročilo o delu v letu 1967 in program dela v letu 1968. Letopis SAZU, knjiga 18, 1967, Ljubljana 1968, str. 172-173.

⁴⁸ Povzeto iz Pregleda (ur. Janez Arnež), štev. 36-37, februar 2000, str. 10-11. (Dr. Tine Debeljak: O knjižnicah in arhivih, Svobodna Slovenija, Buenos Aires, št. 27, leto 1966.)

⁴⁹ Osrednja ustanova političnih izseljencev. Leta 1967 je dobila prostore v novi stavbi, po načrtih arhitekta Viktorja Sulčiča. Glej: Žigon, Zvone: Iz spomina v prihodnost – slovenska politična emigracija v Argentini. Založba ZRC. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (zbirka Migracije 1), Ljubljana 2001, str. 79-.

⁵⁰ Politični izseljenci v Argentini so leta 1948 ustanovili Društvo Slovencev, ki se je deset leta kasneje (1958) preimenovalo v Zedinjeno Slovenijo; že danes izdaja tednik Svobodna Slovenija. Glej: Žigon, Zvone: Otroci dveh domovin. Slovenstvo v Južni Ameriki. Založba ZRC. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1998.

⁵¹ Osrednja kulturna ustanova slovenskih političnih izseljencev s sedežem v Buenos Airesu. Glej: Mislej Irene: Slovenska kulturna akcija. Enciklopedija Slovenije, 11, Ljubljana 1997, str. 409.

⁵² Povzeto iz Pregleda (ur. Janez Arnež), štev. 36-37, februar 2000, str. 11-12. (Dr. Tine Debeljak: Sami uničujemo svojo zgodovino, Svobodna Slovenija, Buenos Aires, št. 3 in 4, leto 1981.)

Pisarna Izseljenske zbornice v Ljubljani s "katastrom izseljencev" (seznam izseljencev, društev, trgovcev, časopisov, župnij, šol itd.), okrog 1938. To gradivo se ni ohranilo (verjetno uničeno ob okupaciji leta 1941).

kjer se je pri pisanju zgodovine priseljevanja Slovencev (pionirjev) v Minnesoto geograf Jože Velikonja obračal na njihove potomce z vprašanjem, kje so njihovi arhivi (spomini, zapisniki sej, vpisi članov, občni zbori itd.), in je dobil pogost odgovor, da ni bilo prostora za hranjenje starih papirjev, se je Tine Debeljak vprašal: kako pa je s tem v Argentini, kjer so pionirji povojnega priseljevanja še živi? Res je, da marsikaj hranijo posamezniki, nekaj tudi 'domovi', vendar... ali se bodo ohranili tudi v prihodnje? Ta in še druga vprašanja je postavljala Debeljak Slovincem v Argentini in poudaril: "Saj to je vprašanje: nimamo ustanove in ne prostora za 'odmetavanje' takih arhivalij, ki utegnejo priti nekoč prav našemu zgodovinopisju. Še petnajst let, pa bomo že petdeset let v zdomstvu. Treba bo misliti na tako zgodovino, kot mislijo danes v ZDA nanjo, pa se jim je gradivo porazgubilo vsepovsod..., ker ni bilo prostora. In ZDA nas opozarja: In pri vas? Kaj skrbite za svojo zgodovino? Bomo tudi mi dajali prav tak odgovor zanamcem kot oni v ZDA: Ni bilo prostora! Vedimo: Ljubljana nam ne bo pisala naše zgodovine. Ne uničujmo je še mi sami!" Izredno veliko pozornost je posvečal ohranjanju tiskov, zlasti glasil. Ob tem je ošvrknil Slovence oziroma njihovo pomanjkljivo zgodovinsko in kultur-

no zavest, njihovo nagnjenost k samozadovoljstvu ob enodnevnih slavnostih in zabavah (!) "In v čem je potem tista velika slovenska kulturnost, o kateri se pogosto sliši govoriti in se bere v listih?", se na koncu vprašuje Tine Debeljak.

Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (1986-)

Leta 1982 je bil ustanovljen Inštitut za izseljenstvo SAZU, ki je predhodnik današnjemu Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU. Že pred dvajsetimi leti je bilo med nalogami inštituta poudarjeno zbiranje gradiva za preučevanje slovenskega izseljenstva, dajanje pobud, usklajevanje dela in pomoč raziskovalcem slovenskega izseljenstva. Hkrati je bila poudarjena tudi interdisciplinarnost in usmerjenost v novejši čas. Prepletanje interesov različnih strok, problemi financiranja in usklajevanja dela, nihanja med vprašanji osrednjega namena inštituta (raziskovalno delo: zbiranje gradiva) so bile stalne dileme.⁵³ Poveden za to vprašanje je bil sestanek na temo Stanje raziskovanja izseljenstva in mi-

⁵³ Letopis SAZU 1982, Ljubljana 1983, str. 128; Arhiv ISI, Arhiv/1, Zapisnik 1. seje Sveta inštituta, 13. 5. 1982, str. 6.

gracij v SRS.⁵⁴ Na njem se je pokazala različnost pogledov na vlogo inštituta v slovenski raziskovalni srenji, od mnjenja umetnostnega zgodovinarja Naceta Šumija (njegovo vlogo je omejil samo na zbiranje gradiva, klasificiranje in dokumentiranje gradiva ter možno koordiniranje dela) do razmišljanj zgodovinarja Matjaža Klemenčiča (da ni samo zbirališče dokumentacije), Matjaž Jančar (SIM) se je zbal: "Obstaja bojazen, da bi brez interdisciplinarnosti Inštitut zajadral v zgodovinske razislave, kar pa ni zadosti..." Končno so le sprejeli sklep, da je naloga inštituta raziskovanje, INDOK in koordinacija dela. V obdobju njegovega delovanja so na inštitutu prevzeli del arhivskega gradiva Slovenske izseljenske matice, to je večinoma gradiva, ki so ga poslali izseljenci.

S priključitvijo inštituta Znanstvenoraziskovalnemu centru SAZU je bil ustanovljen pravzaprav nov Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (pomladi 1987). Sprva je bilo v njem bolj poudarjeno raziskovalno delo, v zadnjih letih pa se znova usmerja tudi na arhivsko področje.⁵⁵ Na okroglo mizo Slovensko izseljensko gradivo (31. maj 2000) smo povabili poznavalce in imetnike tega gradiva iz Slovenije in tujine. Odziv ni bil popoln, manjkali so tudi nekateri pomembni imetniki tovrstnega gradiva v Sloveniji. Na okrogli mizi smo poskušali razmišljati, prvič, o odnosu do tega gradiva, zlasti arhivskega (skupno s filmskim), časopisnega, knjižnega, umetniškega in muzejskega v najširšem pomenu besede, drugič, skušali smo oceniti razpršenost tega gradiva, tretjič, ocenjevali smo njegovo urejenost in dostopnost, četrto, ugotavljali smo preglednost tega gradiva (arhivski vodniki, katalogi, registri), petič, pregledovali smo predstavitev tega gradiva (razstave, objave gradiva ipd.) in sedmič, del pogovora je bil posvečen tudi pomenu zasebnega gradiva (npr. izseljenskim pismom, osebnim dokumentom itd.), ki odraža tudi vsakdanjik preprostih izseljencev.

Ob vsem tem moram poudariti, da so vsaj od začetka šestdesetih let 20. stoletja slovenskemu izseljenskemu gradivu posvečale pozornost številne ustanove, ga zbirale in strokovno urejale, na primer Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Arhiv Republike Slovenije, Slovenski

etnografski muzej, Verski muzej v Stični, Studia Slovenica v Ljubljani, številni arhivi, knjižnice, umetniške galerije in muzeji. Tudi med izseljenci so bili ljudje, ki so zbirali gradivo, ob tem naj imenujem le zbirko Eda Gobca v ZDA. Popoln pregled in analiza ohranjenega gradiva na terenu pa nas še čaka.

SKLEP

Dejstvo pa je, da s časom postaja nevarnost uničenja ali izgube tega gradiva vedno večja. Nekaj teh opozoril v preteklosti smo omenili, stanje pa tudi danes ni rožnato. Laže je pridobiti tiske (časopisje, revije, knjige...) kot pa arhivsko gradivo, čeprav je tudi glede prvega treba vložiti veliko naporov, to je imeti pisnih in osebnih dogovorov, obiskov pri imetnikih in podobno. Glede arhivskega gradiva je zadeva še bolj zapletena, saj – kot sem omenil – so v igri razni osebni (družinski), ideološki, politični, denarni in še kateri razlogi, kar otežuje že njegovo evidentiranje, kaj šele dogovarjanje o morebitnem prevzemu, fotokopiranju in podobno. Medtem ko se v ZDA poznavalci priseljenskega gradiva srečujejo z vprašanjem nastajanja, raznovrstnosti in obvladanja arhivskega gradiva pri mnogoštevilnih etničnih skupinah z raznolikim delovanjem v najrazličnejših delih ZDA, se Slovenci srečujejo z vprašanjem razpršenosti slovenskih izseljencev po svetu in relativne majhnosti njihove navzočnosti v morju drugih priseljenskih skupin, kar pomeni večjo ogroženost tudi za nastajajoče izseljensko gradivo v najširšem pomenu besede. Skratka: ni tako malo odprtih vprašanj glede odnosa do nastajajočega arhivskega in drugega gradiva v izseljenskih skupnostih po svetu. Tudi slovenska arhivska stroka je naredila nekaj korakov, vendar primanjkuje skupne volje in sodelovanja vseh zainteresiranih. Tudi pobude, dane v razmislek na 18. zborovanju Arhivskega društva Slovenije v Postojni (1999) glede odnosa do tega gradiva,⁵⁶ so ostale – razen v članku omenjene okrogle mize (31. 5. 2000) o izseljenskem gradivu, ki je na kakršen koli način prišlo v Slovenijo – le pobude, zgolj mrtve črke na papirju.

⁵⁴ Arhiv ISI, Arhiv/1, Zapisnik razprave o stanju raziskovanja izseljenstva in migracij v SRS, 27. 2. 1885 (neavtoriziran zapisnik).

⁵⁵ Vodnik po arhivskem gradivu Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU (ur. Dean Ceglar). Založba ZRC, Ljubljana 2000; Slovensko izseljensko gradivo. Okrogla miza, Ljubljana, 31. maj 2000. Dve domovini/Two Homelands, 11-12 (2000), str. 91-144.

⁵⁶ Drmovšek, Marjan: "Gradivo o slovenskih izseljencih". Evidentiranje virov za zgodovino Slovencev v tujini... (Zbornik), Postojna 1999, str. 16-19.

SUMMARY

ATTITUDE TOWARDS THE SLOVENIAN
EMIGRANT SOURCES: SOME EXAMPLES FROM
THE 20TH CENTURY

Throughout the 20th century, we could observe an interest for the preservation and the collection of the Slovene emigrant material in the broadest sense (archivals, newspapers, printed material, museum artefacts, works of art, and others). As early as in 1912, at the Defence exhibition in Ljubljana (organised by the society Prosveta), the interest to preserve the records relative to the shrinking of the Slovenian ethnic borders was linked with the concern to safeguard the material related to expatriation. The exhibition faced the visitors with the evidence that the Slovenes were threatened as an ethnic group by the neighbours belonging to other ethnic communities, especially the German. The contemporaries furthermore observed that the immigrants' environments (foreign countries of emigration) endangered their ethnic identity. The First World War interrupted the efforts to collect the material.

During the interwar period, the interest for the emigrant material was sustained almost exclusively by the Catholic Society of St. Raphael, which catered for the cultural, educational, and above all, the religious needs of the Slovenes abroad. Among numerous other activities, the Society strived to establish an emigration archives or a museum, where various printed publications and archival material could be collected. The Franciscan priest Kazimir Zakrajšek (1878-1958) and the priest Anton Mrkun (1876-1961) were especially devoted to this project. Numerous plans for collection of emigrant material and concurrent appeals to the emigrants yielded poor results. Part of the material was collected by the

archive / museum of the Emigration Commissariat in Zagreb. As a state institution within the Ministry for Social Policy in Belgrade, the Commissariat was responsible for the issues regarding the emigrants and the coordination of their work abroad (especially in Europe).

Following the end of the Second World War the concern for our archival material reemerges among the political refugees in the Austrian and Italian camps, and later in the emigrant environments, such as the United States and Argentina. In Slovenia, the material was first collected in the 1950s by the Slovene Emigrant Association (Slovenska izseljenska matica). Later, the National and University library in Ljubljana, the Slovenian Academy of Sciences and Arts, the Archives of Slovenia, and other cultural institutions (archives, museums, libraries) participated in the project as well. Part of the material is kept at the Institut for Slovene Emigration Studies at the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy for Sciences and Arts (ZRC SAZU). Although its beginnings date back to the early 1960s, the Institute only started its activity as we know it today, in 1986. Apart from the interdisciplinary studies of the Slovenian migrations, the Institute also hosts an archival database, which is also accessible on-line.

In a nutshell: the Slovenes are scattered around the globe and equally dispersed is the archival material at home and abroad. A great deal of material was destroyed. Some was collected by individuals, like for example, **Janez Arnež (Slovenia), Edi Gobec (USA) and others.** The best preserved sources are the emigrant newspapers and the literary creations of the Slovenes abroad, although even these collections are incomplete. In the concluding part of his contribution, the author calls for a more systematic recordkeeping with regards to this material around the world, in cooperation with all those who are interested in the emigrant material.